

СЛОВОТВОРЧІ МОЖЛИВОСТІ НАЗВ СПОРІДНЕННЯ ТА СВОЯЦТВА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Стаття присвячена аналізу словотворчих можливостей лексико-семантичної групи іменників на позначення назв споріднення і свояцтва, зроблена спроба кваліфікації семантичних і структурних особливостей похідних, утворених від названих одиниць.

The article is devoted to the analysis of word-formative possibilities of the noun lexico-semantic group as for the indication of relationship names. The author also qualifies semantic and structural peculiarities of the derivatives, formed from the mentioned lexical units

Лексико-семантична група іменників на позначення назв споріднення та свояцтва об'єднує: а) слова, які позначають власне родичів (*батько, мати, дочка, син, дід* тощо); б) слова, які називають осіб, родинні зв'язки між якими виникли внаслідок шлюбу (*зять, свекор, невістка* тощо); в) слова-назви осіб, які вступили або вступають у шлюб (*наречений, молода, чоловік, дружина* тощо); г) слова, які виникли у зв'язку з християнським обрядом хрещення (*хрещеник, хрещениця, кум, кума* тощо). До назв споріднення зараховуємо також іменники типу *первісток, маля, зведеня, приймак*, які є конкретизованими назвами споріднення й функціонують поряд із більш загальними синонімічними назвами (пор.: *дитина* – *первісток* ‘перша дитина у сім’ї’).

Лексико-семантична група “назви споріднення та свояцтва” посідає щодо давності походження й стійкості одне з перших місць у ряді інших тематичних груп [Бурячок 1961: 3]. На сучасному етапі ця група лексики не поповнюється новотворами [Мойсєєв 1963: 130 – 132].

Основна частина іменників цієї лексико-семантичної групи – стилістично нейтральні і належать українській літературній мові. Марковані іменники становлять не більше ніж 20 % усіх назв споріднення та свояцтва, напр.: *вуйко*

(діал.), *жона* (нар.-поет.), *муж* (заст., уроч.), *отець* (діал.), *первісток* (розм.), *фійн* (діал.) та ін.

Назви споріднення та свояцтва – це 102 різноструктурні іменники. Майже половина назв споріднення є непохідними: *мама, тато, син, дід, баба* тощо. З-поміж похідних іменників переважають відіменникові утворення, причому більшість із них є похідними від іменників цієї ж лексико-семантичної групи: *вітчим, кума, пасинок, внука* та ін. Значно рідше трапляються відприкметникові, віддієслівні, відчислівникові та відзайменникові назви споріднення: *братова, хрещеник, наречений; жених, сват, сваха; свояк* тощо.

Отже, назви споріднення неоднакові щодо семантичних, стилістичних, структурних властивостей.

Іменники аналізованої групи неоднорідні й щодо частоти їх використання. За даними “Частотного словника сучасної української художньої прози” (К.: Наук. думка, 1981), найбільшою частотністю відзначаються іменники *батько* (536), *мати* (475), *дружина* (180), *мама* (227), *син* (434), *діти* (270), *дід* (213), *жінка* (450), *чоловік* (485), *баба* (147), *брат* (191), *дочка* (132). Із частотою вживання того чи того іменника пов’язана його прагматична характеристика. До назв споріднення належать слова, пов’язані із важливою для кожної людини сферою – родинними стосунками. Проте не всі особи за спорідненням відіграють однаково вагому роль у людських стосунках. Найбільше спілкуються у повсякденному житті з власне родичами (*батько, мати, дід, баба, син, дочка*), особами, родинні зв’язки між якими виникли внаслідок шлюбу, але які є членами однієї сім’ї (*чоловік, жінка, дружина*). А такі іменники, як *сваяк* (2), *кума* (2), *хрещениця* (1), *дівер* (0), *пращурка* (0) називають осіб, які в житті кожної людини відіграють не першочергову роль.

Назви осіб аналізованої лексико-семантичної групи характеризуються тим, що одному денотату нерідко відповідають кілька номінацій, які відрізняються відтінками в значенні, стилістичним забарвленням або частотою вживання (пор.: *батько, отець* (діал.), *тато, неньо* (діал.); *мама, мати, ненька* (пестл.); *племінник, небіж, кузен* тощо).

У пропонованій статті ставимо за мету простежити словотворчі можливості іменників, що називають осіб за спорідненням та свояцтвом, зробити аналіз структурних та семантичних особливостей похідних, які утворені від назв споріднення.

Іменники-назви осіб за спорідненням та свояцтвом служать базою для утворення похідних трьох лексико-граматичних класів: іменників, прикметників, дієслів.

Похідні іменники відзначаються великою різноманітністю семантики. Регулярно утворюються похідні іменники із зменшено-пестливим значенням, причому іменники кожного роду мають свої словотвірні суфікси. Частина суфіксів, однак, є спільною для похідних усіх трьох граматичних родів.

До зменшено-емоційних суфіксів, які утворюють іменники чоловічого роду від назв споріднення, належать суфікси *-ок-*, *-к-(о)*, *-оньк-(о)* (*-еньк(о)*), *-унь-*, *-унь-(о)*, *-усь-*, *-ик-*, *-ець-*, *-чик-*, *-ась-*, *-ць-(о)*, *-аш-*, *-очк-(о)* (*-ечк-(о)*): *зятьок*, *близнючок*, *первачок*, *женишок*; *свекорко*, *стрийко*, *татко*, *діверко*; *тестонько*, *зятенько*, *чоловіченько*; *братунь*, *дідунь*; *татуньо*, *синуньо*; *дідусь*, *татусь*; *дідусьо*, *татусьо*; *братик*, *зяттик*; *кумець*, *братець*; *братчик*, *кумась*, *кумцьо*, *синаш*; *чоловічечко*, *дядечко*, *таточко* тощо.

Похідні жіночого роду утворюються з допомогою суфіксів *-оньк-(а)* (*-еньк(а)*), *-к-(а)*, *-очк(а)* (*-ечк(а)*), *-ун-(я)*, *-ус-(я)*, *-ц-(я)*, *-інк-(а)*, *-ул-(я)*, *-ос-*: *кумонька*, *невістонька*, *матонька*, *свашенька*, *внученька*; *бабка*, *дядинка*, *дитинка*, *донечка*; *вуйночка*, *свашечка*, *мамочка*; *матуня*, *бабуня*; *мамуся*, *бабуся*, *тітуся*; *мамця*, *кумця*; *матінка*; *сестриця*; *мамуля*, *доця* тощо.

Словотворчими формантами демінутивних іменників середнього роду виступають суфікси *-к-(о)*, *-ос-*, *-ячк-(о)*: *внучатко*, *малятко*, *небожатко*, *внуча*; *подружжячко* тощо.

Приєднання зменшено-емоційних суфіксів супроводжується такими морфонологічними явищами: а) чергуванням кінцевих приголосних твірної основи к//ч, х//ш, ц//ч: *свояк* – *своячок*, *сваха* – *свашечка*, *племінниця* – *племінничка*; б) чергуванням приголосних за твердістю-м'якістю: *тесть* – *тестонько*, *мати* – *матінка*, *зять* – *зяттик*; в) усіченню мотивувальної основи:

батько – батенько, невістка – невісточка, свекруха – свекрівонька, дочка – доця, тітка – тітуня.

Українські назви споріднення породжують незначне число збільшено-оцінних іменників, які утворюються здебільшого з допомогою суфіксів **-иськ-(о)**, **-ищ-(е)**, рідше – з допомогою суфіксів **-ег-е(а)**, **-ер-(а)**, **-уг-(а)**, **-уган-**, **-яг-(а)**: *бабисько, дідисько, свекрушисько; свекрушище, бабище; бабега, бабера, дідуга, дідуган, чолов'яга*. Суфіксація супроводжується у певних випадках чергуванням кінцевих приголосних твірної основи (*чоловік – чоловічисько, свекруха – свекрушище*) або їх усіченням (*чоловік – чолов'яга*).

Похідні іменники зі значенням збірності виникають на базі тих твірних, що є назвами близьких родичів. Серед похідних переважають утворення із суфіксами **-ство-(о)** (**-цтв-(о)**, **-іств-(о)**): *бабство, братство, дитинство, жіноцтво, свояцтво*. Окремі похідні засвідчені із суфіксами **-в-(а)**, **-от-(а)**, **-ин-(а)**, **-инн-(я)**, **-й-(а)** (**-івй-(а)**), **-і-(я)**, **-(в)-ор-(а)**, **-иши-(я)**: *братва, жонва, дітва, жінва, жінота, бабота, бабня, пасиння, браття, предків'я, братія, дітвора, браташия*. Значення збірності властиве і деяким складним похідним, проте в таких словах збірність виражає сукупність не однорідних осіб, а осіб, які об'єднані спільною ознакою – виконують ту саму функцію, пор.: *братство, жінота – отець-ненька, батько-мати, отець-ненька – батьки*.

Назви споріднення та свояцтва, що є іменниками чоловічого роду, виступають твірними для похідних іменників жіночого роду. Найпродуктивнішими утвореннями із вказаним значенням є похідні із суфіксами **-к-(а)** (*близнючка, внучка, діверка, небіжка, первачка, пращурка, родичка*) та **-ос-** (*вдова, внука, кума, небога, теща, фіїна* тощо). Нечисленними похідними представлені іменники із суфіксами **-иц-(я)**, **-н-(а)**, **-ин-(а)**, **-ух-(а)**, **-их-(а)**, **ниц-** (**-ениц-(я)**): *пасербиця, хрещениця, вуйна, стрийна, кузина, свекруха, синиха, племінниця, своякиня, своячениця*.

Суфіксальним способом утворюються й похідні, що називають недорослих дітей або молодих людей. Найпродуктивніші суфікси **-ен-(я)**, **-ч-(а)**, **-ос-** (*внученя, синеня, дитинча, дитя, небожа, внука* тощо), із суфіксами **-енк-(о)**, **-івн-(а)** засвідчені окремі утворення (*мачушенко, мачухівна*).

Серед похідних іменників виділяється група субстантивів, які дублюють лексичне значення твірних і відрізняються від них лише стилістичним забарвленням. Пор.: *брат* '1) кожен із синів щодо ін. дітей того самого батька чи матері; 2) близька, своя людина; однодумець, друг; 3) одн., у клич. в. *brate* фамільярне або дружнє звертання до сторонньої особи чол. статі; 4) член реліг. братства; чернець' – *братуха* 'фам. брат (у 1, 3 знач.)'. Похідні, що стилістично модифікують семантику твірного, утворюються з допомогою суфіксів **-к-(а)**, **-ин-(а)**, **-юк**, **-лс-**, **-ухн-(а)**, **-ух-(а)**, **-к-(о)**, уніфіксів **-вак**, **-лах-(и)**: *свашка*, *женишина*, *чоловічина*, *зведенюк*, *батьа*, *свекрухна*, *братуха*, *братко*, *дітвак*, *дітлахи*.

Від назв споріднення з допомогою префікса **пра-** утворені іменники *прабаба*, *прадід*, *праотець*, *прамати*, *прародич*, *прапредок*, *правнук*, *правнука*, *правнучка*, які позначають віддалені ступені споріднення. Здатність префікса **пра-** до редуплікації проявилась у похідних *прапрадід*, *праправнук*, *прапрабаба*, *праправнучка* і под.

У межах іменників виділяється група слів-найменувань осіб, живих істот, які подібні до осіб, названих твірними, за виконуваною функцією (*мачуха*, *пасинок*, *побратим*, *братан*, *посестра*, *вітчим*, *мамка*, *матка*, *маточка*), пор.: *мамка* 'годувальниця, нянька', тобто жінка, яка виконує функції мами; *матка* 'найбільша, єдина на всю сім'ю бджола, що відкладає яйця', тобто бджола, якій відводиться та ж роль у бджолиній сім'ї, що матері в родині. Похідні, що є назвами рослин (*братки*, *мачушник*, *брат-і-сестра*, *сестрички*), подібні до твірних наявністю якоїсь суттєвої ознаки чи властивостей. В основі таких найменувань лежить метафоризація. Ось як пояснює назву мати-й-мачуха О. Потебня: "...Рідна мати любить, як літнє сонце гріє, а мачуха не любить – холодна, як зимове сонце, як зима. Саме цей погляд ліг в основу назви тієї рослини, про яку я кажу. Особливість її, спільна з багатьма іншими рослинами, полягає в тому, що верхня поверхня її листя блискуча й холодна, а нижня, незелена й білувата, м'яка, тепла, ніби вкрита білим павутинням. Таким чином, рослина є і «матір», і «мачухою»" [Потебня 1955: 51]. Зазначені іменники утворюються переважно суфіксальним способом (з допомогою суфіксів **-к-**, **-**

ик-, *-очк-(а)*, *-ух-(а)*, *-им-*, *-ан-*), рідше – префіксально-суфіксальним (з доп. префікса *па-* та суфікса *-ок-*, преф. *по-* та суф. *-им-*), префіксальним (з доп. преф. *по-*), шляхом складання слів.

Назви споріднення виступають твірними для складних назв осіб типу *батьковбивець*, *дітогубець*, *баболуб*, *дідовод*, які є суфіксальними композитами із суфіксами *-ець-*, *-ц-(я)*, *-ос-*. У таких похідних твірні іменникова та дієслівна основи поєднуються з допомогою сполучного *-о-*.

На базі назв споріднення та свояцтва утворюються й абстрактні іменники *батьковбивство*, *жінковбивство*, *мужовбивство*, *синовбивство*, *дітонародження*, які також є суфіксальними композитами із суфіксами *-ств-(о)*, *-енн-(я)*. Твірні іменникова та дієслівна основи поєднуються з допомогою сполучного *-о-*.

Похідні іменники, які породжуються назвами осіб за спорідненням, можуть мати й інші значення: ‘місце, територія’ (*вітчизна*, *вітчина*, *батьківщина*), ‘спадок’ (*бабизна*, *бабівщина*, *дідизна*, *материзна*, *свекрівщина*), ‘хвороба’ (*дитинець*).

Серед похідних прикметників виділяємо присвійні та відносні ад’єктиви. Присвійне значення передають здебільшого ад’єктиви із суфіксами *-ів-*, *-їв-* (*-ов-*, *-ев-*, *-єв-*), *-ин-*, яким властива чітка спеціалізація. Так, суфікси *-ів-*, *-їв-* (*-ов-*, *-ев-*, *-єв-*) поєднуються тільки з основами іменників II відміни: *батьків*, *братів*, *дідів*, *дядьків*, *кумів*, *мужів*, *пасинків*, *татів*, *шуринів*, *швагрів* тощо, а суфікс *-ин-* – з основами іменників I відміни: *бабин*, *внуччин*, *вуйнин*, *донин*, *дядинин*, *доньчин*, *кузинин*, *сестрин*, *тещин*, *тетин* тощо.

Прикметникові похідні з відносним значенням утворюються з допомогою суфіксів *-ськ-* (*-івськ-*, *-инськ-*), *-н-*, *-н-* (*-ерн-*), *-яч-*: *бабський*, *братський*, *жіноцький*, *батьківський*, *дідівський*, *дядьківський*, *сестринський*, *жіночний*, *чоловічний*, *дитинний*, *дітний*, *братній*, *братерній*, *матерній*, *подружній*, *синовній*, *зятній*, *чоловічий*, *отчий*, *баб’ячий*, *дитинячий*, *дитячий* тощо. Складні відносні прикметники мають здебільшого твірну іменникову та дієслівну основи, які поєднуються з допомогою сполучного *-о-*, композиція

основ супроводжується суфіксом **-н-**, пор.: *дітолюбний, женолюбний, братолюбний*.

Назви споріднення утворюють невелику групу дієслів, значна частина яких відзначається обмеженою сферою вживання. Вони використовуються переважно в розмовному мовленні, що спричинено у деяких випадках наявністю у дієслівній семантиці забарвлення фамільярності, зневажливості. Окремі похідні дієслова є застарілими словами.

У творенні дієслів найактивнішу участь бере суфікс **-ува-**: *бабувати, батькувати, дідувати, кумувати, подругувати, сваикувати*. Зазначені дієслова мають значення “бути кимсь, поводитися, як особа, названа твірним іменником”. Це ж саме значення виражають і дієслова з іншими словотворчими формантами: із суфіксом **-и-** (*бабити*), із суфіксами **-и-**, **-а-** та постфіксом **-ся** (*своячитися, сестритися, женихатися, куматися, родичатися*).

Дієслівні похідні зі значенням “ставати подібним до особи, названої твірним іменником” утворені суфіксальним (*дитиніти*), префіксально-суфіксальним (*збабіти*), суфіксально-постфіксальним (*дитинитися*) та префіксально-суфіксально-постфіксальним (*збабитися*) способами.

Ряд дієслів має значення “прийняти в сім’ю на правах того, хто названий твірним іменником”: *усиновити, удочерити*. Дієслова *мамкати* (‘часто говорити “мама”, кликати маму’) та *батькувати* (у значенні ‘лаяти, сварити, образливо згадуючи при цьому батька’) виражають нетипові значення.

Аналіз словотворчих можливостей назв осіб за спорідненням засвідчив, що іменники лексико-семантичної групи “назви споріднення та свояцтва” найактивніше утворюють похідні іменники та прикметники, рідше – дієслова. Серед способів творення похідних слів переважає суфіксація. Інші способи (префіксальний, префіксально-суфіксальний, префіксально-суфіксально-постфіксальний, суфіксально-постфіксальний, словоскладання, основоскладання) представлені обмеженим числом похідних.

Твірні іменники-назви споріднення та свояцтва неоднакові щодо лексико-семантичних, структурних, стилістичних та частотних особливостей. Зрозуміло, що й у словотворчому відношенні виявляють вони себе по-різному.

Найактивніше утворюють похідні різних частин мови твірні іменники, що називають осіб-власне родичів або тих осіб, що є членами однієї родини. Такі твірні є здебільшого й найчастотнішими, немаркованими у стилістичному відношенні та непохідними за структурою. Так, твірне *брат* породжує 36 дериватів, *баба* – 27, *мати* – 21, *батько* – 20, *дід* – 17, *сестра* – 15, *син* – 14, *жона* – 12. Пор., наприклад, набір похідних з різними словотворчими формантами, утворених від іменника *брат*: *братство, братва, браття, братія, братство, браташия, братиха, братик, братець, братчик, братусь, братунь, братуньо, братонько, братечко, браток, братуга, братина, братко, братій, братуха, братки* (росл.), *брат-сестриця* (росл.), *брат-і-сестра* (росл.), *братан, побратим, братовбивець, братовбивця, братовбивство, братів, братній, братський, братерній, братерський, братолюбний, братати*. Мікросистема таких похідних являє собою словотвірну парадигму [Грещук 1995: 12]. Нерідко з тим чи іншим значенням вживаються кілька похідних. Так, наприклад, серед похідних, утворених від іменника *тато*, значне число синонімічних похідних з пестливим значенням: *татко, татонько, таточко, татунь, татуньо, татусь, татусьо, татенько, татечко, татульо, татцьо*.

Частина назв осіб за спорідненням стали твірними тільки для похідних іменників та прикметників. Пор., наприклад, склад похідних, утворених від іменників *чоловік, свекруха, зять*: *чоловічина, чоловіцтво, чоловіченько, чоловічечко, чоловічок, чоловічище, чоловічисько, чолов'яга, чоловіків, чоловічий, чоловічний; свекрівонька, свекрушисько, свекрушище, свекрухна, свекрухня, свекрушина, свекрушин; зяченько, зяттик, зятько, зятьок, зятечок, зятів, зятній*.

Від іменників *вітчим, муж, теця, шурин* засвідчені лише похідні присвійні прикметники: *вітчимів, мужів, тецин, шуринів*, а від іменників *сваха, зовиця, первісток, родак* – тільки іменникові похідні: *свашенька, свашечка, свашка; зовичка, зовухна; первісточка; родачка*.

Деякі назви споріднення та свояцтва взагалі не беруть участі в словотворенні. Це здебільшого назви осіб з похідною основою (*близнючка,*

діверка, пращурка, трійня, братова, синова, хрещениця, наречений, молода, своячка тощо) та маловживані іменники (*фійн, ладо, пасербіця* тощо).

Таким чином, лексико-семантична група “назви споріднення та свояцтва” в цілому є однією з найактивніших у словотворчому відношенні серед інших груп іменників.

БІБЛІОГРАФІЯ

Бурячок 1961 – Бурячок А. А. Назви спорідненості та свояцтва в українській мові. – К.: Наук. думка, 1961. – 150 с.

Ґрещук 1995 – Ґрещук В. В. Український відприкметниковий словотвір. – Івано-Франківськ: Плай, 1995. – 208 с.

Мойсєєв 1963 – Мойсєєв А. И. Термины родства в современном русском языке / Научн. докл. высш. шк. Филол. науки. – 1963. – № 3. – С. 130-132.

Потебня 1955 – Потебня А. А. О некоторых символах в славянской народной поэзии / Цит. за виданням: Булаховський Л. А. Нариси з загального мовознавства. – К.: Рад. шк., 1955. – С. 51.

Опубл.: *Наукові записки. – Вип. 23. – Серія : Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград : РВЦ КДПУ імені Володимира Винниченка, 2000. – С. 16-23.*